

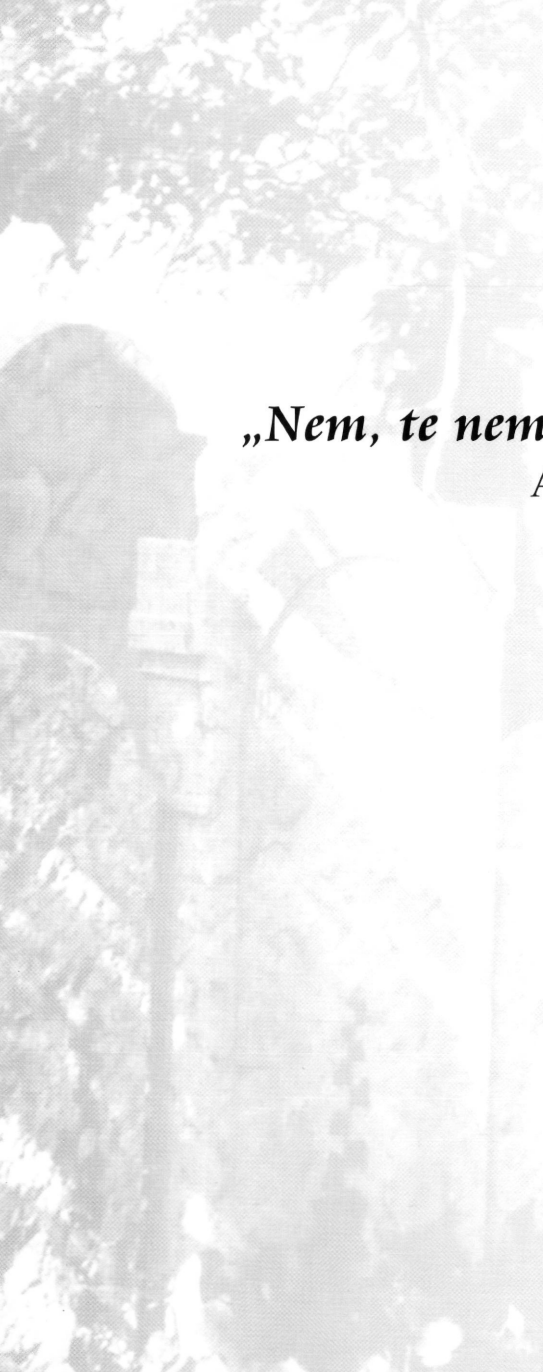
„Nem, te nem törlöd el a mi emlékünket”

„Nem, te nem törlöd el a mi emlékünket"

A tatai zsidó temető

„Nem, te nem törlöd el a mi emlékünket”

A tatai zsidó temető

TATA
2004

Szöveg:
Kövesdi Mónika

Fotó:
Mohainé Varga Edit

Tervezés:
Görözdi Géza

Kiadta a Kuny Domokos Megyei Múzeum,
Tata

Megjelent a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a
Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

ISBN 963 7110 40 2

A címben szereplő idézet *Kiss Arnold*: Gileád
című imájából származik.

„Nem, te nem törlöd el a mi emlékünket…”

Tata máig épségben meglévő, működő izraelita temetője az egykor itt élt zsidó lakosság nagy számára és jelentőségére utal. A városban a régi Komárom vármegye legnagyobb lélekszámú zsidó közössége élt. A tatai zsidóság kapcsolata a várossal és az uradalommal (Tata az Eszterházyak tatai és gesztesi uradalmának birtokközpontja volt) a 18. századi újratelepülés óta jól szabályozott és kiegyensúlyozott volt, ez eredményezte a zsidó népesség lélekszámának fokozatos gyarapodását és társadalmi tekintélyének növekedését. A két világháború között Tatán és a közigazgatásilag 1938-tól hozzá tartozó Tóvároson a zsidók lélekszáma 658 fő volt. A 15 jelentős helyi üzem közül 9 zsidó tulajdonút tartottak számon 1930-ban, a két legnagyobb gyárat (a szőnyeggyárat és bőrgyárat) a Pollák és Leopold családok alapították és az ő kezükön virágzott fel. A tekintélyes zsidó polgárok a város közéletében és kultúrájában, művészeti életében is részt vettek. A 19. századtól működő nyomdát pl. Engländer Ferenc alapította és vezette, itt adták ki az összes helytörténeti munkát, és a legjelentősebb helyi lapot, a Tata-Tóvárosi Híradót, amely napjainkra a helytörténeti kutatás nélkülözhetetlen forrásává vált. A hetilap szerkesztőségének tagja volt a nagy megbecsülésnek örvendő Goldberger Izidor tatai rabbi, aki bölcsészdoktor lévén jelentős tudományos tevékenységet folytatott. Lindenberg Adolf a régi tatai képeslapok kiadója volt.

A Holokauszt több mint 600 áldozatot követelt Tatán – a város zsidóságának csaknem egészét. Az 1944. júniusában elhurcoltak közül nagyon kevesen tértek vissza. Az ősi családi sírboltok emléket állítanak az Auschwitzban eltűnt és elpusztult családtagoknak is, de a leszármazottak közül többen szintén ide temetkeznek, őseik mellé. A temető használata tehát a 18. század óta folyamatos, ilyen módon a város zsidó közösségének mintegy 250 éves története rekonstruálható a síremlékekből. Annál is inkább így van ez, mert – a keresztény temetőkkel ellentétben – a sírkert a legkorábbi síremlékeket is megőrizte, miközben a folyamatos használat során parcellái sűrűn megteltek.

A zsidó temetőket a középkortól kezdve szerte Európában a városokon kívül, azoktól bizonyos távolságra találjuk. A temetőket fallal veszik körül. A bejáratnál építik fel a búcsúztatásra, valamint az elhunyt mosdatására és öltöztetésére szolgáló ravatalozót. A sírhantok fölé az elhunyt fejénél askenáz szokás szerint álló sírkövet emelnek. A sírok kelet felé fordulnak, az utolsó ítélet előkészületeként. A kőből faragott sírkövek egyszerűek, szinte díszítetlenek, az elhunytat azonosító feliratai mindig felsorolják annak nemes tulajdonságait, erényeit: jámborságát, családszeretetét. A vésett szöveg kezdő- és záróformulája mindig ugyanaz: *„Itt van elrejtve" - „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe"*. A 19. század második felétől az asszimilálódó zsidóság síremlékeinek formája, díszítettsége a keresztény temetőkéhez válik hasonlóvá (obeliszk forma, kovácsoltvas rács a sírhant körül), továbbá megjelenik a kő táblákon és obeliszkeken a kétnyelvű felirat: olykor németül, majd magyarul is megemlékeznek az elhunytról.

A zsidó temető Tatán a város középkori településrészének közelében, a Szent Iván-hegy tövében fekszik. A 18. században a zsidó lakosság döntő többsége Tatán élt, s csak kisebb részük lakott a szomszédos Tóvárosban illetve a közeli községekben (a két világháború közti időben már Tóvároson voltak többen). Tatán az uradalmi központ közvetlen közelében éltek, az óvárosi főtéren és környékén, zsinagógájuk is hitbizományi telken, a kastély szomszédságában épült fel. Így érthető, hogy temetőjük a tatai óváros közelében létesült, ahol egyébként, az út túloldalán, az akkor használatos keresztény temető is feküdt.
A középkori település magva, a Szent Iván-hegy, és a rajta emelkedő Szent János-templom azidőtájt kapott új arculatot, amikor a domb délkeleti lejtőjén fekvő területet temető céljára a zsidó hitközség bekerítette. A romos Szent János-templomot elbontották, kápolnává alakították, mellette barokk Kálvária-szoborcsoportot állítottak fel. A kopár dombot – a húsvéti szertartások idejét leszámítva – csend uralta, a domb lábától pedig elkezdődtek a tópart és

a Remeteség felé nyúló erdők. Ebben a csendes, városon kívüli környezetben létesült a zsidó temető. Város felé eső, bejárati oldalának utcái, házai a múlt században alakultak ki, terjeszkedtek egészen a temető kapujáig, azon túl azonban ma sincs más, csak az erdő. Mivel a 38 hektár alapterületű temető a Kálvária-domb délkeleti lejtőjén fekszik, különösen alkalmas rá, hogy a kelet felé tájolt sírokban nyugvók arca valóban Jeruzsálem felé forduljon.

A kaputól széles út vezet a ravatalozóhoz. Az előtte kialakított térségen állították fel a múzeummá alakított zsinagógáról 1977-ben leemelt kőtáblákat: a bejárat feletti feliratos táblát és az oromzat vörös mészkő Mózes-tábláit. Ugyancsak itt helyezték el a zsinagóga előcsarnokából való első világháborús emlékművet, amely név szerint emlékezik meg a hősi halált halt tatai zsidó férfiakról.

A ravatalozó épülete egy egyszerű, négyszögletes alaprajzú, nyitott fedélszékes terem, amelyet jobbról kisebb szoba bővít. Külső homlokzatának szerény, téglaburkolatos tagolása, a sarkok falpilléreinek gömbfejes kőtagozatokkal való lezárása arra enged következtetni, hogy a jelenlegi épület a 19-20. század fordulóján épült, vagy épült át. Bejárati ajtaja felett, mészkő táblán vésett héber szöveg olvasható. Belül az ajtó két oldalán vörös mészkő fali kézmosók és perselyek találhatók. Az oldalfalon az Auschwitzba elhurcolt tudós rabbi, Goldberger Izidor emléktábláját helyezték el 1948-ban. A bejárati oldallal szemben nyílik a kertre két, Dávid-pajzsos rácsú ablak, s köztük az ajtó, amelyen át a temetőbe léphetünk.

Középen egy dombra felfutó, széles út szeli ketté a kertet, kétoldalt az útra merőlegesen találhatók a parcellák. Az út tövében, balra a Holokauszt áldozatainak emelt emlékmű áll, egy félkör alaprajzú mellvéd, középen emléktáblával, tágas, lépcsős előkerttel. A jobb oldal elején, a domb tövében találjuk a gyermeksírokat.

Az eltelt évszázadok alatt a sírok sűrűn betelepítették a rendelkezésre álló helyet. A sírhelyek nem kronologikus rendben követik egymást. Bár jól látható, hogy a kert jobb oldali, középső része őrzi a legősibb sírokat, a bal oldali, felső és szélső rész pedig

a későbbieket, gyakori, hogy a még lazábban elhelyezett régi sírok rusztikus, kopott táblái közé kerültek a leszármazottak későbbi sírkövei.

Az egyszerű, kicsi, félköríves lezárású, archaikus sírkövek északi oldalán olvashatók a héber feliratok, déli oldaluk hangsúlyozottan rusztikus kidolgozású. A régi sírkövek nagy része besüllyedt, alig olvasható. Valamivel későbbiek lehetnek azok a nagyméretű, vörös mészkő síremlékek, amelyek már (szintén csak északi oldalukon) míves kőfaragó munkával készültek, s a hagyományos félköríves lezárást egy-egy volutával, csúcsfaragvánnyal bővítik. Az archaikus sírköveken gyakoriak az egyszerű, bevésett szimbólumok: az oroszlán, kanna, korona, szomorúfűz alkalmazása. A kohanita kéz motívuma, amely a papi rendből származó családokat jelöli, szintén előfordul, különösen a jobb oldali felső parcellában, ahol Handler Márk rabbi (1840-1911) sírja is található. Ez a körzet lehetett a rabbiknak és a Szentegylet elöljáróinak sírhelye.

Az egyszerű félköríves lezárású vagy oromdíszes sírkövek mellett a 19. század közepétől, akárcsak a keresztény temetőkben, itt is állítottak gotizáló, romantikus síremlékeket, architektonikus megformálással: sarokoszlopokkal, ívsoros párkányokkal, jelzésszerű fiálékkal, a korábbiaknál magasabb, nagyobb méretben. Ezek a romantikus sírkövek a dombon feljebb találhatók. A temető felső részén még későbbi síremlékek helyezkednek el, amelyek jobbára obeliszk formájúak, és a hagyományos vörös mészkőből, vagy fekete márványból, esetleg gránitból készültek. Gyakori a sírhant kovácsoltvas kerítéssel való kiemelése. A legfelső sorokban 20. századi családi sírboltok, a legtekintélyesebb tatai zsidó családok síremlékei vannak. Itt is megfigyelhető az a szokás, hogy a szerteágazó család, a rokonság generációkon át egymás melletti parcellákba temetkezett, családi sírkerületeket, pantheonokat alakítva ki.

A temetőben alig találunk kiemelkedő művészi értékkel bíró, jelentős síremléket, e tekintetben csak az európai hírű és nemesi rangot bíró Fischer család 20. századi síremlékei jelentenek kivételt. A zsidó temetők kegyeleti szokásainak megfelelően a síremlékek egyszerűek, és korszakonként szinte egyformák. A temető

sírboltjainak látványából mégis kiolvasható, miként módosul az eredetileg alázattal megformált, egyszerű sírkő funkciója: a sírjel, sírkő síremlékké válik, amelynek ki kell fejeznie az elhunyt emberi kvalitásait, társadalmi rangját is. Mindez párhuzamos azzal a folyamattal, amelynek során a zsidóság beépült a mezőváros életébe, és polgárjogot nyert annak mesteremberei, kereskedői, orvosai között. A temetőben a sajátosan zsidó hagyományt leginkább a szövegek, feliratok formulái és a képi szimbólumok őrzik, valamint a temető egészének megjelenése, amely a temetőlátogatás és a kegyelet eltérő szokásaival magyarázható.
A zsidó temetőkben nem volt divat a sírok beültetése és gondozása, hiszen alapvetően más volt az élők viszonya az elhunytakhoz. A temető képét az egymás mellett sűrűn elhelyezett sírkövek sora, szabályos rendje határozza meg.
A kövek anyaga jobbára a kor jellegzetes díszítőköve, a régi épületekről és a különböző felekezetek temetőinek sírköveiről ismert tatai vörös mészkő, amely az őstenger megkövesedett üledékét őrzi. A legszembetűnőbb különbség a keresztény temetőkhöz képest a sírkert érintetlen jellege, amely annak köszönhető, hogy nem számolták fel a régi sírokat.

„Átvizsgáltam a tatai zsidó temetőt" – írja Goldberger Izidor. A tudós rabbi a korai sírkövek feliratait, mint történeti forrásokat dolgozta fel, és részletesen közzétette egy tanulmányban, majd röviden összefoglalta az eredményeket *A tatatóvárosi zsidóság története* c. munkájában, 1938-ban. Eszerint 1740-ben nyitották meg a temetőt, s temették ide Jákob ben Jáélt, majd 1743-ban Cirl asszonyt (családi neve Auspitz), akinek nikolsburgi származása is fel van tüntetve sírkövén. 1747-ben állították Muskata asszony síremlékét, aki Leipnikből került ide, és Sára asszonyét, aki Dobitschauból származik. E sírfeliratok azt bizonyítják, hogy a zsidó népesség Cseh- és Morvaországból vándorolt ide a 18. század első felében. A régi sírkövek között találta meg Goldberger a leipniki származású József ben Sámuel Kohn síremlékét, aki kiváló Talmud-tudós volt, s ő ajándékozta azokat a tóradíszeket, amelyek 1929-ig megvoltak a tatai zsinagógában. József ben Sámuel Kohn írta azt a tatarozási kérelmet is az

uradalomhoz 1749-ben, amely az ekkor már álló zsinagógájuk felújítására vonatkozott.

Hiteles források bizonyítják, hogy már a középkorban is éltek zsidók Tatán, akiket Nagy Lajos király, majd Corvin János üzött ki a városból. A középkori jelenlétnek valószínűleg az emléke is elhalványult azokra az időkre, amikor a 18. század első felében a Goldberger által említett cseh- és morvaországi zsidók megérkeztek Tatára. A zsidók tatai letelepedése Esterházy József gróf tatai birtokszerzésével (1727) és telepítéseivel párhuzamosan zajlott. 1749-ben mindenesetre már hosszabb ideje tartózkodhattak itt ahhoz, hogy a korai zsinagóga épülete megérjen a felújításra vagy bővítésre. Az 1749-es kérelmet az uradalom jóváhagyta, és a zsidó hitközség hamarosan 1000 forintot fizetett be az uradalom pénztárába a Fellner Jakab által elkészített tervekért. 1861-ben aztán a barokk épületet építették át, bővítették előcsarnokát és alakították át külső homlokzatait romantikus, neoromán karakterűvé. A romantikus stílusú zsinagóga tervezője lovag Wechselmann Ignác, Ybl Miklós munkatársa volt. Ez az időszak, a 19. század közepe, második fele volt a tatai zsidóság felemelkedésének időszaka. A zsidók lélekszáma 1851-ben Tatán és Tóvároson együtt 865 főt tett ki, a hitközség tulajdonában volt két fürdő, 1 kórház, 1 iskola, és két további ingatlan. A 19. század során a zsidóság a városi polgárság és intelligencia meghatározó rétegévé vált, vállalkozásaikkal tekintélyes vagyonokat hoztak létre (Steiner, Wessel, Leopold, Pollák családok), tudósok (Bláthy Ottó fizikus) és művészek (Singer Ödön hegedűművész) kerültek ki soraikból.

A temetőben nyugvó személyek és családok, a város egykori lakói jobbára már csak kihalt családnevek a sírköveken. Köztük jelentős, vagyont, befolyást, tekintélyt szerzett polgárokról kell megemlékeznünk. Így Steiner Éliásról, aki 1851-ben cukorgyárat létesített a tó partján. Az 1873-ig működő gyár nemcsak Tatán számított jelentős ipari tényezőnek, hiszen termelésével országosan a harmadik helyen állt. Wessel Sámuel csapómester darócposztó üzemet létesített. Leopold Sándor tímármester 1851-ben helyezte üzembe bőrgyárát, amelyben 1944-ig folyt a termelés. Leopold Sándortól fiai vették át a gyárat, Ignác vörös-,

Adolf fehértímár üzemet működtetett. Mind az első, mind a második világháborúban hadiszállítók voltak. Pollák Sándor, a majki posztómanufaktúra vezetőjének, Pollák Sámuelnek a fia 1875-ben pokróc-, tarisznya- és szőnyeggyárat alapított, a háború alatt ő is hadiszállító volt. Az egykori pokrócgyár nagyszabású szőnyeggyárrá fejlődött, amely 1944-ig, majd az államosítást követően tovább is működött.

Kisebb jelentőségű üzemek tulajdonosaiként ismerjük az 1882-től szikvízgyárat működtető Breuer Bernátot, az 1886-tól szappanfőző üzemet irányító Strausz Jakabot, Telkes Miklóst és Pált, akik 1923-ban fatelepet és építővállalatot létesítettek, Dukász Józsefet, az asztalosárugyár, Csillag Jenőt, a szesz- és ecetgyár tulajdonosát, továbbá a Ganz, Beer, Kemperer és Szarvas családokat. Tekintélyes földbirtokot bérelt az uradalomtól Schlesinger Adolf, Lusztig Jakab, a Vermes és Deutsch családok.

A temető felső részén, egy merőlegesen kialakított sétaút mentén található a város leghíresebb, legsikeresebb, szerte az országba kirajzott zsidó családjának, a Fischer családnak a sírhelye.

A Fischerek felemelkedése a 19. század első felében kezdődött. A tatai főtéren házzal bíró Fischer Wolfgang (Farkas) tímár megvásárolta az uradalom fajanszgyárát, amely tőle egy rokonához, Fisher Mózes Áronhoz került. Fischer Mózes Áron, illetve fia, Károly és unokája, Artúr vezették a Tóvároson működő kőedénygyárat 1824 és 1913 között. Eközben Fischer Mózes Áron másik fia, Ignác Pesten alapított kőedénygyárat. A tatai főtéren álló „Farkasházban" 1799-ben született Fischer Mór – eredetileg ló- és gubacskereskedő – ugyancsak a kerámiagyártásban látta a jövőt: 1840-ben megvásárolta a herendi porcelángyárat, amelyet aztán hihetetlen sikerrel vezetett. Sorra nyerte a világkiállítások érmeit, maga Párizsban elnyerte a becsületrendet, Ferenc Józseftől pedig nemesi rangot kapott, és egy ennél is fontosabb ajándékot: a bécsi porcelángyár mintáinak másolási jogát. 1876-ban, miután fiainak átadta a herendi gyárat, hazatért Tatára és Dezső fiával porcelánfestő műhelyt rendezett be a főtéri házban. A festőde 1914-ig, Fischer Dezső haláláig működött. Eközben Fischer Dezső fia, Farkasházy (Fischer) Jenő vette át a

herendi gyár vezetését, amely keze alatt újra felvirágzott. Farkasházy Jenő nemcsak vállalkozó és tanult keramikus volt, hanem tudományos munkát is folytatott: kiváló monográfiát írt a kerámiaművesség nagyjairól: Palissyről és a Robbiákról.

A felső rész merőleges sétaútjának jobb oldalán, mindkét oldalon a Fischer család sírjai vannak. Az út alsó részén a régebbiek, Fischer Mórnak és gyermekeinek, rokonainak sírjai, valamint egy különleges kerámia-síremlék, míg az út északi, felső részén Fischer Dezsőnek és Farkasházy Jenőnek a síremlékei láthatók, további családtagokkal körülvéve.

Fischer Mórnak (1799-1880) és feleségének sírját vörösmészkőből faragott, gúlával zárt, négyszög alapú hasábok jelzik. Síremlékük magyar nyelvű szövegei felett 1867-ben kapott nemesi címerüket faragták ki, a „Per laborem ad honorem" jelmondattal. A kettős sír mellett fiatalon elhunyt lányuk, Lujza hasonló síremléke áll (1850). A szépen gondozott sírt emléktábla is jelöli.

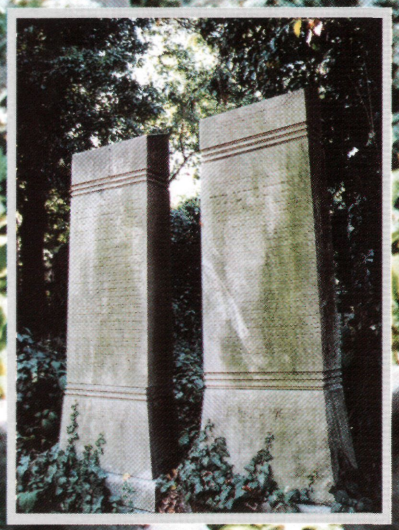
E méltóságteljes, de díszítetlen síremlékkel szemben, az út túloldalán találjuk Fischer Mór Tatára visszatért fiának, Fischer Dezsőnek (1826-1914) és feleségének, Pressburger Máriának, valamint az ő fiuknak, Farkasházy Jenőnek (1863-1926) sírjait. A három síremlék egyforma kialakítású. A fedett sírhant fölött gránit monolitok állnak, amelyek felülete polygonális falazást utánoz. Fehér márványtábláikon Farkasházy-címer, alatta az elhunytak földi dicsőségét, erényeit összefoglaló felirat olvasható. A szöveg büszkén említi Fischer Dezső 48-as honvéd főhadnagyi rangját. Farkasházy Emma síremléke (1929) a tragikus halált kifejező, nagyléptékű, csonka oszlop, felirattal, címerrel. Itt található Farkasházy Fischer Johannának és férjének síremléke is (1910), amely szinte jelentéktelen az előzőkhöz képest.

Fischer Mór síremlékének szomszédságában található egy egyedi, kerámiából készült síremlék. Hármas sírról van szó (a középső csonka): vörösmészkő lábazatokon kerámia pillérek emelkednek, szintén kerámiából való, oromzatos gúla sisakkal. A kerámia pillérek felületén plasztikus díszítmények láthatók, amelyek a kályhák díszítési technikájához és mintakincséhez hasonlíthatók, bár a drapériák, korsók, indák, puttók között az

oromzatokon az ősi szimbólumokat, a kelyhet és csillagot is megtaláljuk. Az üreges pillérek oldalsó mezőinek nyílásaiban, mázas kőedény betéteken jelennek meg a feliratok. A feliratos betétlapok hiányossága miatt a síremlék tulajdonosát egyelőre nem ismerjük, de joggal feltételezhető, hogy annak a Fischer család több ágában, több generáción át folyó kerámiagyártáshoz köze lehetett.

Ezzel a különleges kerámia síremlékkel szemközt egy ehhez hasonló, de díszítetlen kerámia síremlék áll, amelynek feliratos betétei hiányoznak, így azonosíthatatlan. Szomszédságában áll viszont egy kőből faragott síremlék, amely a fenti, pilléres kerámia sírkövek formáját követi. Ez a sír Fischer Teréziáé, aki nem a porcelángyáros Fischerek, hanem a kőedénygyártó tóvárosi Fischerek családjához tartozott. Elképzelhető, hogy a kerámia síremlékek mindegyike a kőedénygyártó Fischer Mózes Áron (meghalt 1876), vagy Fischer Károly (1828-1896) családjához köthető.

A Fischer család csaknem 20 tagját sikerült a sírkövek segítségével azonosítani. Tanulságos, hogy nemcsak a Tatán működő Fischerek, nemcsak az innen elszármazó, sikeres pályát befutott és ide visszatérő Fischer Mór temetkezett ide, hanem azok is, akiket származásukon, születésükön kívül csakis a család eszmei kötődése, identitása és összetartozása köthet Tatához (Farkasházy Jenő). Az ő szülőföldhöz való ragaszkodásuk kötelez bennünket arra, hogy emléküket ápoljuk és tiszteljük, és úgy emlékezzünk meg róluk, mint a város neves szülötteiről, a temető jeles elhunytjairól.

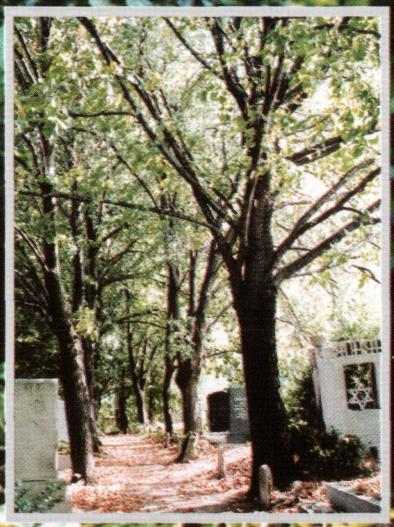
A temető felső részének merőleges sétaútján láthatjuk Handler Márk rabbinak és feleségének sírját is. Az egyszerű, de monumentális gránit táblán ez a felirat olvasható: „A nemes szívű, hazáját forrón szerető, szelíd lelkű, erős hitű, buzgó és hűséges pásztor, a magyar zsidó hitszónoklat úttörője, aki örökre felejthetetlen marad gyermekeinek és hitközségének. Legyen áldás és béke sírja fölött."

A Handler Márk előtt itt működő rabbik sírját is minden bizonnyal a temető rejti. A hitközség élén álló rabbik közül az első

ismert személy a Stomfáról ide került Kempfner Ármin volt, őt követte a tudományos munkásságáról is ismert Kuttna József (1813-1829), majd ennek fia, Kuttna Áron, aki szintén tudós rabbi volt. 1874-től 1881-ig Kuttna Áron unokája, Nobel József volt a hitközség rabbija, majd 1881 és 1911 között Handler Márk töltötte be a tisztet, akinek fia, Hevesi néven budapesti főrabbi lett. Handler maga is foglalkozott tudományos munkával, és amint síremléke is említi, kiváló hitszónok volt. 1911-ben érkezett a már említett Goldberger Izidor Tatára. Tudjuk róla, hogy Sátoraljaújhelyről került ide, s mint bölcsészdoktor, a magyar zsidóság történetének kiváló kutatója volt. 1944-ben deportálták, a temetőben csak emléktábláját találhatjuk meg.

Történeti jelentőségén túl a temetőkertet egységes monumentumként értelmezhetjük, amelyet az eltelt több mint 250 év hozott létre. Nem pusztán egyes síremlékeket kell látnunk, mint a funerális művészet különböző technikai és művészi színvonalon megvalósított alkotásait, hanem azt a megrendítő hatású összképet, amely a későbarokk, alig-alig díszített sírkövek mellé, közé ékelt romantikus síremlékek, márvány obeliszkek látványából táplálkozik, s melyet egységessé formált az elburjánzó borostyán, akác és gyom - az eltelt idő. Az élő kegyelet jeleinek híján a temetőkert önálló életet élő emlékművé vált. Egy régi mondás szerint „a zsidó sírok szebbek, mint a királyi paloták", s ez a temető jelenlegi, elhagyott és elhanyagolt állapotában is érvényes a kertre. A tatai zsidó temető értéke épségéből, egységéből, monumentum-jellegéből fakad. A sírkert műemléki védelmet élvez, hiszen fennmaradása nem csupán a leszármazottak, de a kollektív emlékezet, identitásunk szempontjából is elengedhetetlenül fontos.

„Áldássá váljék az emlékezetük"

